

ΔΥΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΣΤΕΑΤΙΤΑΙ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Μεταξὺ τῶν ὀλιγίστων ἀντικειμένων βυζαντινῆς τέχνης, τὰ ὁποῖα κατέχει τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου, εἶναι καὶ τὰ δύο μικρὰ τεμάχια ἀναγλύφων ἐκ στεατίτου, τὰ μέλλοντα νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν εἰς τὸ παρὸν βραχὺ ἄρθρον¹. Ἡ δημοσίευσίς των προσθέτει δύο ἀκόμη ἔργα εἰς τὴν ἐξόχως πολυάριθμον δμάδα τῶν ἐκ στεατίτου μικρῶν ἀναγλύφων, τῶν ὁποίων εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ ἐδημοσιεύετο κάποτε πλήρης κατάλογος.

1. Ἄ γ. Θεόδωρος (Στρατηλάτης)². Τμῆμα κυκλικῆς πλακὸς ἐκ φαιοπρασίνου στεατίτου, τῆς ὁποίας λείπουν μεγάλα τμήματα, ἰδίως κατὰ τὸ δεξιὸν μέρος (διαστάσεις: 0,095×0,06) (Πίν. Η' εἰκ. 1) Ἄνω φέρει τετράγωνον ἔκφυσιν μετ' ἐγκαρσίας ὀπῆς πρὸς ἀνάρτησιν. Ἐπὶ τῆς πλακὸς εἰκονίζεται στρατιωτικὸς ἅγιος ὄρθιος, αὐστηρῶς κατενώπιον. Ἡ οὐλὴ κόμη του ἀποδίδεται διὰ μικρῶν στρογγύλων δίσκων, ἔχει δὲ σφηνοειδὲς γένειον. Οὗτος φέρει ἐσωτερικῶς μακρὸν χιτῶνα, κατερχόμενον κάτω τῶν γονάτων, ἐπ' αὐτοῦ δὲ θώρακα φολιδωτόν, φθάνοντα μέχρι τῆς ὀσφύος. Ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου πρὸς τὸ δεξιὸν μέρος τῆς ὀσφύος ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ θώρακος διαγωνίως τεθειμένον ὕφασμα, συγκρατούμενον διὰ κόμβου κατὰ τὸ δεξιὸν κάτω μέρος τοῦ στήθους. Ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ ἁγίου εἶναι ἐπερριμμένη χλαμύς, ἣ ὁποία πορποῦται εἰς τὸ δεξιὸν ἄνω μέρος τοῦ στήθους καὶ πίπτει κατὰ τὰ νῶτα, διακρινομένη ὀπισθεν τοῦ δεξιοῦ βραχίονος. Ἐπίσης κατὰ τὸ δεξιὸν πλευρὸν διακρίνεται ἡ θήκη τοῦ ξίφους. Διὰ τῆς δεξιᾶς ὁ ἅγιος κρατεῖ ὄρθιον δόρυ. Ἡ ἀριστερὰ εἶναι κατεστραμμένη. Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ὅμως διασωζόμενα ἔχνη δυνάμεθα μὲ πολλὴν πιθανότητα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι δι' αὐτῆς ἐκράτει ὁ ἅγιος μικρὰν στρογγύλην ἀσπίδα, κατὰ τρόπον ἴσως ἀνάλογον πρὸς τὸν Ἄ γ. Θεόδωρον Στρατηλάτην τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ³, ἢ τὸν Ἄ γ. Δημήτριον μεταξὺ τῶν ψη-

¹) Τὴν γνῶσιν αὐτῶν ὀφείλω εἰς τὴν καλωσύνην τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων καὶ Διευθυντοῦ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Ν. Πλάτωνος, ὁ ὁποῖος μὲ μεγάλην προθυμίαν μοῦ ἐπέτρεψε τὴν μελέτην, φωτογράφησιν καὶ δημοσίευσίν των. Δι' ὅλα αὐτὰ τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς θερμότατα.

²) Ἀριθ. Εὐρετηρίου Μουσείου 209. Προέλευσις ἄγνωστος.

³) Προχείρως ἐν C h. Diehl, Manuel d' art byzantin, 2a ἔκδ. Paris, 1925-6, II, σ. 634, εἰκ. 307.

φιδωτῶν τοῦ Ὁσίου Λουκά⁴. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἔφερον αὐτὴν ὑπὸ μάλης, ὅπως ὁ Ἅγ. Δημήτριος μεταξὺ τῶν ψηφιδωτῶν τῆς *Cefalù* εἰς τὴν Σικελίαν⁵.

Ὁ εἰκονιζόμενος ἅγιος εἶναι ἀναμφιβόλως, ὅπως δεικνύουν τὰ χαρακτηριστικά του καὶ μάλιστα τὸ ὄξύ του γένειον, εἰς τῶν δύο Θεόδωρων. Δέον λοιπὸν νὰ ἐξετάσωμεν ἂν ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τοῦ Στρατηλάτου ἢ τοῦ Τήρωνος. Εἰς τοῦτο θὰ μᾶς βοηθήσῃ ἡ διάκρισις τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸν ἄλλον. Ἡ βοστρυχωτὴ κόμη χαρακτηρίζει ἰδιαιτέρως τὸν Στρατηλάτην, ἐνῶ τοῦ Τήρωνος εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐντελῶς λεία⁶. Τὴν βασικὴν αὐτὴν διάκρισιν δυνάμεθα ν' ἀντιληφθῶμεν εὐκολώτερον εἰς μνημεῖα κάπως μεταγενέστερα, ὅπου οἱ δύο Θεόδωροι ἔχουν πλέον τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά των ἀποκρυσταλλωμένα⁷. Εἰς τὰ μνημεῖα ὅμως τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος, ὄχι σπανίως, παρατηρεῖται σύγχυσις ἢ καὶ συγχώνευσις τῶν δύο τύπων⁸. Εἰς ὠρισμένα μάλιστα ἀκαδημαϊκὰ ἔργα, ὅπως π.χ. τὸ ἑλεφάντινον τρίπτυχον *Harbaville* εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Λούβρου⁹, οὐδεμία σχεδὸν διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο ὁμωνύμων ἁγίων ὑπάρχει. Ὅπως δὲ ποτε τὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἁγίου ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου στεατίτου ὁμοιάζουν πρὸς σειρὰν μνημείων εἰκονιζόντων τὸν Στρατηλάτην. Μεταξὺ αὐτῶν τὸ δεικνύον τὰς περισσοτέρας ὁμοιότητος εἶναι τὸ ἐκ στεατίτου ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου τοῦ Βατικανοῦ, ἀνήκον εἰς τὸν 12ον αἰῶνα¹⁰. Ἐκεῖ ὁ Στρατηλάτης, ὁ ὁποῖος δηλοῦται καὶ δι' ἐπιγραφῆς, παρουσιάζει κατὰ τὰ χαρακτηριστικά ἀπόλυτον ὁμοιότητα πρὸς τὸν ἐν-

⁴) E. Diez - O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece, Hosios Lucas and Daphni*, Cambridge, Massachusetts, 1931, ἔγχρ. πίν. VII.

⁵) P. Muratoff, *La peinture byzantine*, Paris, 1928, πίν. CXXII.

⁶) Διὰ τὸν εἰκονογραφικὸν τύπον βλ. τὸ ἄρθρον τῆς N. Izmajlov ἐν *L'art byzantin chez les Slaves. Deuxième recueil dédié à la mémoire de Th. Uspenskij*, Paris, 1932, 37.

⁷) Βλ. π.χ. τὴν ἀπὸ τοῦ 1375 τοιχογραφίαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἅγ. Γεωργίου τοῦ χωρίου Λογγανίκος Λακεδαιμόνος ἐν Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 14, 1938, σ. 467, εἰκ. 4.

⁸) Πρβ. Izmajlov, ἐνθ' ἄν., 37.

⁹) Βλ. τὸν φωτοτυπ. πίν. παρὰ G. Schlumberger, *L'Épopée byzantine*, I, ἐναντι σελ. 64. Προχείρως καὶ παρὰ Diehl, ἐνθ' ἄν., II, σ. 662, εἰκ. 323. Βλ. καὶ τὸ ἐντελῶς ἀνάλογον τρίπτυχον τοῦ Μουσείου τοῦ Βατικανοῦ ἐν A. Munoz, *L'art byzantin à l'Exposition de Grotta Ferrata*, Rome, 1906, σ. 104, εἰκ. 70.

¹⁰) Τὰς διαφορὰς δημοσιεύσεις του ἀναφέρει ἡ Izmajlov, ἐνθ' ἄν., σ. 40, σημ. 4. Τελευταῖον καὶ ἐν *Biblioteca Apostolica Vaticana. Museo sacro*, Guida: W. F. Volbach, *L'arte bizantina nel Medioevo*, Roma, 1935, πίν. XIII.

ταῦθα ἀπασχολοῦντα ἡμᾶς. Καὶ μίαν ἄλλην ἐπίσης παράστασιν τοῦ Στρατηλάτου δέον ν' ἀναφέρωμεν ἐδῶ διὰ τὴν ὁμοιότητα τῶν χαρακτηριστικῶν, καθὼς καὶ τῶν λεπτομερειῶν τῆς στρατιωτικῆς στολῆς. Πρόκειται περὶ τῆς καὶ ἀνωτέρω μνημονευθείσης μικρογραφίας¹¹ τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ, τὸ ὁποῖον ἐγράφη καὶ εἰκονογραφήθη, ὡς γνωστόν, πρὸς χρῆσιν τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου (976 - 1025)¹².

Κατὰ ταῦτα δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐντελῶς βέβαιον ὅτι ὁ Ἁγ. Θεόδωρος τοῦ ἐξεταζομένου στεατίτου εἶναι ὁ Στρατηλάτης.

¹¹ Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας του.

¹² Ἡ τέχνη τοῦ ἀναγλύφου, ἡ ὁποία συγγενεῦει πρὸς τὴν τέχνην τῶν μολυβδοβούλλων, δὲν εἶναι δυνατόν, ὡς ἐκ τῆς σμικρότητος καὶ τῆς φθορᾶς τοῦ ἔργου, νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ εἰς θετικὰ συμπεράσματα περὶ τῶν χρόνων τῆς κατασκευῆς του. Εἴμεθα λοιπὸν ὑποχρεωμένοι νὰ βασισθῶμεν κυρίως εἰς τὸν εἰκονογραφικὸν τύπον τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου καὶ εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς στρατιωτικῆς του στολῆς.

¹³ Ἄν καὶ ἡ αὐστηρῶς κατὰ μέτωπον στάσις τοῦ ἁγίου ἐπὶ τοῦ στεατίτου δὲν συμφωνεῖ ἀπολύτως πρὸς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ, περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο ἤδη λόγος, διότι ἐκεῖ ὁ Στρατηλάτης εἰκονίζεται στηρίζων τὸ βᾶρος τοῦ σώματος ἐπὶ τοῦ ἑνὸς μόνον ποδός, κατὰ τὴν παλαιὰν ἑλληνικὴν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν, ἐν τούτοις αἱ λεπτομέρειαι τοῦ στρατιωτικοῦ του ἐνδύματος μᾶς πείθουν ὅτι τὸ ἀνάγλυφον δὲν ἀπέχει πολὺ χρονολογικῶς τῆς μικρογραφίας αὐτῆς. Ἐξ ἄλλου ὁμοῦς ὁ Ἁγ. Θεόδωρος τοῦ στεατίτου εὑρίσκεται ὡς πρὸς τὴν στάσιν ἐγγύτατα τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων μεταξὺ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Ὁσίου Λουκά¹³, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν, ὡς παραδέχονται

¹¹) Βλ. ἀνωτέρω σημ. 3.

¹²) Ἡ σύγκρισις πρὸς τὸν μικρογραφίαν τοῦ Μηνολογίου καὶ πρὸς τὰ ἄλλα μνημεῖα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσωμεν ὅτι τὸ διαγωνίως ἐπὶ τοῦ θώρακος ὑφάσμα, τὸ δενόμενον διὰ κόμβου, δὲν εἶναι ὁ τελαμὼν τοῦ ξίφους, διότι τότε θὰ εἶχεν ἀντίθετον διεύθυνσιν, ἐφ' ὅσον τὸ ξίφος κρέμαται κατὰ τὸ ἀριστερὸν μέρος. Πρόκειται λοιπὸν περὶ ὑφάσματος (μανδηλίου);, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Μηνολογίου καὶ εἰς τὰς ἄλλας παραστάσεις στρατιωτικῶν περιβάλλει τὸ κάτω μέρος τοῦ στήθους, δενόμενον ἐπίσης διὰ κόμβου. Ἡ διαγωνίως τοποθέτησις του, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς τὸν ἐξεταζόμενον στεατίτην, εἶναι σπανιωτάτη. Εἰς ἐμὲ τουλάχιστον ἐν μόνον ἀνάλογον παράδειγμα εἶναι γνωστόν, ἡ παράστασις τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἐπὶ σαρδόνυχος ἀποκειμένου εἰς τὸ Cabinet des Medailles τῶν Παρισίων. Εἰκ. παρὰ G. Schlumberger, Nicerphore Phocas, σ. 91.

¹³) Diez - Demus, ἔνθ' ἀν., ἐγγρ. πίν. VII, VIII καὶ εἰκ. 34, 36. Βλ. προχείρως καὶ Diehl, ἔνθ' ἀν. II, σ. 530, εἰκ. 253.

γενικῶς, εἰς τὰς ἀρχὰς ἢ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 11ου αἰῶνος¹⁴.

Τὴν συγγένειαν τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου καὶ πρὸς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Μηνολογίου καὶ πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ δεικνύουν ἐμφανέστερον, ὡς εἴπομεν, αἱ λεπτομέρειαι τοῦ στρατιωτικοῦ ἐνδύματος. Ὁ ὑπὸ τὸν θώρακα δηλαδὴ χιτῶν εἶναι ἐπίσης μακρός, κατερχόμενος κάτω τῶν γονάτων, καὶ εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Μηνολογίου καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ, ὅπως καὶ εἰς ἐλάχιστα ἀκόμη μνημεῖα, δυνάμενα ν' ἀναχθοῦν εἰς τοὺς ἰδίους περίπου χρόνους¹⁵. Ὡς πρὸς τὴν λεπτομέρειαν αὐτὴν τὰ μνημονευθέντα μνημεῖα, μετὰ τῶν ὁποίων δέον νὰ κατατάξωμεν καὶ τὸν ἐδῶ ἐξεταζόμενον στεατίτην, εὐρίσκονται εἰς πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν παραστάσεις, ὅπου ὁ χιτῶν εἶναι πολὺ βραχύς, φθάνων ἄνω τῶν γονάτων¹⁶.

Ἡ στενὴ λοιπὸν συγγένεια τοῦ στεατίτου καὶ ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφίαν καὶ ὡς πρὸς τὸ ἐνδυμα μὲ τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βατικανοῦ, καθὼς καὶ μὲ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸν τοποθετήσωμεν μὲ ἀρκετὴν ἀσφάλειαν εἰς τὰ πρῶτα περίπου ἔτη τοῦ 11ου αἰῶνος.

Προτοῦ ἀφήσωμεν τὸ μικρὸν τοῦτο ἔργον εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν ὀλίγας λέξεις περὶ τοῦ προορισμοῦ του. Ἡ ἄνω τετράγωνος ἀπόφυσις μετὰ τῆς ἐγκαρσίας ὀπῆς ἀναρτήσεως οὐδεμίαν ἐπιτρέπει ἀμφιβολίαν ὅτι τὸ μικρὸν τοῦτο ἀνάγλυφον ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς περίαπτον. Δὲν εἶναι δὲ ὁ στεατίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου μοναδικὸν παράδειγμα τῆς χρήσεως αὐτῆς. Τοιαῦτα περίαπτα, μὲ παραστάσεις μάλιστα στρατιωτικῶν ἁγίων, εἶναι καὶ πολλὰ ἄλλα γνωστά¹⁷. Ἄν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς αὐτὰ εἰκονίζονται συνήθως πολεμισταὶ ἅγιοι, ὅπως ὁ Γεώργιος, ὁ Δημήτριος καὶ μάλιστα οἱ δύο Θεόδωροι, οἱ ὁποῖοι ἐθεωροῦντο οἱ κατ' ἐξοχὴν προστάται τῶν στρατιωτικῶν¹⁸, θὰ

¹⁴) Diehl, ἐνθ' ἄν., II, σ. 509. O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford, 1911, 393. -O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, II, 554. Dalton, East Christian Art, Oxford, 1925, 287

¹⁵) Ὅπως π.χ. τὸ ἐκ λίθου ἀνάγλυφον μὲ τοὺς Ἁγ. Δημήτριον καὶ Γεώργιον, τὸ εὑρεθὲν εἰς τὴν Κριμαίαν. Schlumberger, L'Épigraphie byzantine, I, 13.

¹⁶) Βλ. μερικὰ παραδείγματα εἰς τὴν Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1936, 131 κ.ἐξ. καὶ εἰκ. 10.

¹⁷) Βλ. ἄλλα παραδείγματα εἰς τὴν Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Βυζαντιν. Σπουδῶν, 4, 1927, 257 κ.ἐξ. 259. Εἰς ταῦτα πρόσθετες καὶ τὴν χαλκὴν ἐπίχρυσον πλάκα μὲ παράστασιν τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου εἰς τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, σ. 162, εἰκ. 93.

¹⁸) Πρβ. π.χ. τὸν ὄρκον τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα εἰς τὴν παραλλαγὴν Grotta Ferrata (IV. 477): «Μὰ τοὺς ἁγίους μάρτυρας τοῦ Χριστοῦ Θεοδώρους». Προχεί-

ἠδυνάμεθα μετὰ πολλῆς πιθανότητος νὰ συμπεράνωμεν ὅτι καὶ ὁ στεατίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἐχρησίμευεν ὡς περιήλιον στρατιωτικοῦ τινος, ὑπηρετοῦντος εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τῆς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν κατοχῆς τῆς νήσου.

2. Μεταμόρφωσις - Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου¹⁹. Θραῦσμα πλακὸς ἐκ φαιοπρασίνου στεατίτου (διαστάσεις: 0,045 × 0,03) (Πίν. Η' εἰκ. 2). Εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τῆς ἄνω πλευρᾶς εἶχεν ἀνοιγῆ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, ὅτε τὸ θραῦσμα ἦτο μεγαλύτερον, ὅπῃ ἀναρτήσεως. Κατὰ τὸ ἀριστερόν, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, μέρος εἰκονίζεται ἀνδρική μορφή ἀγένειος, ὀρθία, ἐστραμμένη πρὸς ἀριστερά. Ὁ εἰκονιζόμενος διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ πρὸ τοῦ στήθους τετράγωνον ἀντικείμενον, τὴν δὲ ἐκ τοῦ ἱματίου ἐξερχομένην δεξιὰν τείνει πρὸς τὰ ἔμπρός. Ἡ μορφή αὕτη, ὡς δεικνύει ἡ σύγκρισις τῆς πρὸς ἄλλα μνημεῖα, παριστάνει τὸν Μωϋσῆν κρατοῦντα τὰς πλάκας τῶν ἐντολῶν, ἡ δὲ σκηνή, τῆς ὁποίας ἀπετέλει μέρος, εἰκόνιζε τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Χριστοῦ. Λεπτὴ κάθετος καὶ ἔκτυπος ταινία χωρίζει τὴν μορφήν ταύτην, δηλαδὴ τὸν Μωϋσῆν, ἀπὸ τῆς εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ θραύσματος σκηνῆς. Εἰς αὐτὴν σώζεται, κατὰ τὸ δεξιὸν μέρος, ἡ κεφαλὴ καὶ μέρος τοῦ ἄνω σώματος τοῦ Ἰησοῦ, ἐστραμμένου πρὸς δεξιὰ καὶ τείνοντος πρὸς τὴν διεύθυνσιν αὐτὴν τὴν δεξιὰν χεῖρα. Ὁπισθεν τοῦ Ἰησοῦ εἰκονίζονται δύο ἀπόστολοι γενειοφόροι. Τούτων ὁ πρῶτος, ὁ ἀμέσως ὀπισθεν τοῦ Ἰησοῦ εὑρισκόμενος, στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν δεύτερον, ἀμφότεροι δὲ δι' ὁμοιομόρφου κινήσεως τείνουσι τὴν δεξιὰν πρὸς τὰ ἔμπρός. Ἡ σκηνή, τῆς ὁποίας αἱ τρεῖς αὐταὶ μορφαὶ ἀπετέλουν ποτὲ μέρος, ἦτο ἡ Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου.

Ἐκ τῆς τριβῆς αἱ λεπτομέρειαι εἰς τὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἐνδύματα ὄλων τῶν μορφῶν ἔχουν ἀποσβεσθῆ καὶ μόνον τὰ περιγράμματα πλέον διασώζονται.

ῥως ἐν Π. Καλονάρου, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, Ἀθῆναι, 1941, II, σ. 52. Μεταξὺ τῶν πολυτίμων δώρων, τὰ ὁποῖα ὁ πενθερός του στέλλει εἰς τὸν Διγενήν, εἶναι, κατὰ τὴν ἰδίαν παραλλαγὴν, καὶ δύο ἐσμαλτωμέναι εἰκόνες τῶν Ἀγ. Θεοδώρων (Καλονάρος, ἐνθ' ἄν., σ. 65). Πολλάκις ὁμοῦ γίνεται μνεῖα τοῦ ἐνὸς μόνον Θεοδώρου, πιθανώτατα τοῦ Στρατηλάτου. Ἡ ἐκκλησία, τὴν ὁποίαν ἔκτισεν ὁ Διγενὴς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ παλατίου του, ἐτιμᾶτο εἰς τὸ ὄνομα ἐνὸς Θεοδώρου (Καλονάρος, ἐνθ' ἄν. II, σ. 111). Τέλος εἰς ἓνα Θεόδωρον ἀναφέρεται ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Νικολάου Καλομάλλου εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀγ. Θεοδώρων Ἀθηνῶν. Βλ. Εὐρετήριον τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος (Δημοσ. Ὑπουργ. Παιδείας), Τεῦχ. Β', Ἀ. Συγγροπούλου, Τὰ βυζαντινὰ καὶ τουρκικὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1929, 73.

¹⁹⁾ Ἀριθ. Εὐρετηρίου Μουσείου 210. Προέλευσις ἄγνωστος.

Τὰ λείψανα δύο παραστάσεων — Μεταμορφώσεως καὶ Ἑγέρσεως τοῦ Λαζάρου — εἰκονιζομένων τῆς μιᾶς παρὰ τὴν ἄλλην, μᾶς ἐπιτρέπουν ν' ἀποκαταστήσωμεν κατὰ τρόπον ἀπολύτως ἀσφαλῆ τὸ σύνολον, τοῦ ὁποίου αἱ δύο αὐταὶ σκηναὶ ἀπετέλουν ποτὲ μέρος. Αἱ δύο αὐταὶ παραστάσεις, δηλαδὴ ἡ

Μεταμόρφωσις καὶ ἡ Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου, ἀνήκουν, ὡς γνωστόν, εἰς τὰς δώδεκα μεγάλας ἑορτάς, τὰς ἀποτελούσας τὸ Δωδεκάορτον²⁰. Τοιαῦται πλάκες ἐκ στεατίτου, εἰκονίζουσαι ἀναγλύφους τὰς σκηναὶς τοῦ Δωδεκαόρτου, διεσώθησαν ἀρκεταί, εἴτε εἰς θραύσματα εἴτε καὶ ὁλόκληροι, ὅπως ἡ τῆς Μητροπόλεως τοῦ Τολέδου²¹, ἡ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου²², καθὼς καὶ ἡ κάπως μεταγενεστέρα εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος τῆς Ἀχρίδος²³. Εἰς τὴν ὁμάδα λοιπὸν αὐτὴν δεόν νὰ κατατάξωμεν καὶ τὴν πλάκα, ἐκ τῆς ὁποίας διεσώθη τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς θραῦσμα. Εἰς τὰς πλάκας αὐτὰς αἱ δώδεκα

ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ	ΓΕΝΝΗΣΙΣ	ΥΠΟΠΑΝΤΗ
ΒΑΠΤΙΣΙΣ	ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ	ΛΑΖΑΡΟΣ
ΒΑΙΟΦΟΡΟΣ	ΣΤΑΥΡΩΣΙΣ	ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ
ΑΝΑΛΗΨΙΣ	ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗ	ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΘΚΟΥ

Εἰκ. 4. — Σχηματικὴ ἀποκατάστασις τῆς ἐκ στεατίτου πλάκας, ἐκ τῆς ὁποίας προέρχεται τὸ θραῦσμα τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

κα σκηναὶ εὐρίσκονται εἰς τέσσαρας ζῶνας, ἐκάστη τῶν ὁποίων περιλαμβάνει τρία εἰκονίδια. Μὲ βάσιν τὰ μνημεῖα ταῦτα καὶ ἰδίως τὸν στεατίτην τοῦ Τολέδου, τὸν παρουσιάζοντα τὰς περισσοτέρας ἀναλο-

²⁰) Βλ. Diehl, Manuel, II, 492. L. Bréhier, L'art chrétien, 2^a ἐκδ. Paris, 1928, 140. Τὰ περὶ τοῦ Δωδεκαόρτου ἐξετάζει ἐν ἐκτάσει ὁ G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris, 1916, 16 κ.ἐξ.

²¹) Dalton, Byzantine Art and Archaeol. σ. 240, εἰκ. 149.

²²) Dalton, ἐνθ' ἀν., σ. 241, εἰκ. 150.

²³) N. Kondakov, Μακεδονία (ρωσ.), Πετρούπολις, 1909, σ. 271, εἰκ. 185.

γίας πρὸς τὸ τεμάχιον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, δυνάμεθα ν' ἀποκαταστήσωμεν τὴν ὅλην πλάκα καὶ νὰ ὀρίσωμεν ἀκριβῶς τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν κατεῖχεν εἰς αὐτὴν τὸ διασωθὲν θραῦσμα. Ταῦτα δύναται νὰ ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης εἰς τὸ παρατιθέμενον σχεδιάσμα.

Τέλος, λαμβάνοντες ὡς βάσιν τὰς ἀναλογίας τοῦ Μωϋσέως σχετικῶς μὲ τὴν ὅλην σύνθεσιν τῆς Μεταμορφώσεως, καθὼς καὶ τὰς τρεῖς μορφὰς ἀπὸ τὴν Ἐγερσιν τοῦ Λαζάρου, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ὁμοίαν παράστασιν ἐπὶ τοῦ στεατίτου τοῦ Τολέδου, ἠδυνήθημεν νὰ ὀρίσωμεν, κατὰ προσέγγισιν βεβαίως, τὰς διαστάσεις ἐκάστου εἰκονιδίου καὶ ἐκ τούτων τὰς τῆς ὅλης πλακός, ἐκ τῆς ὁποίας προέρχεται τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς τεμάχιον. Κατὰ ταῦτα ἕκαστον εἰκονίδιον, ἄνευ τοῦ διαχωριστικοῦ πλαισίου, εἶχε περίπου διαστάσεις: $0,058 \times 0,053$, ἢ δὲ πλάξ $0,243 \times 0,167$.

Ἀπομένει ἤδη νὰ ὀρίσωμεν τὴν χρονολογίαν τοῦ ἐξεταζομένου θραύσματος.

Ὁ στεατίτης τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου παρουσιάζει πραγματικὰς ὁμοιότητας καὶ ἀπὸ ἀπόψεως εἰκονογραφίας καὶ ἀπὸ ἀπόψεως τεχνοτροπίας πρὸς τὴν πλάκα τοῦ Τολέδου. Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν ὅμως τῆς πλακός αὐτῆς δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτος ὁμοφωνία. Οἱ πλεῖστοι τῶν περὶ αὐτῆς ἀσχοληθέντων τὴν τοποθετοῦν εἰς τὸν 12ον αἰῶνα²⁴. Τὴν χρονολογίαν αὐτὴν εἶχεν ἀρχικῶς παραδεχθῆ καὶ ὁ κ. Millet²⁵. Ἀργότερον ὅμως, παρασυρθεὶς ἀπὸ τὰ παρατηρήσεις του, ὅτι μόλις κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων ἀποκρυσταλλοῦται τὸ Δωδεκάροτον, ὡς πρὸς τὰς ἀπαρτιζούσας αὐτὸ σκηνάς, ἐτοποθέτησε τὸν στεατίτην τοῦ Τολέδου εἰς τὸν 14ον αἰῶνα²⁶. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησε μόνον, καθ' ὅσον γνωρίζω, ὁ κ. Bréhier²⁷, δὲν φαίνεται πολὺ πιθανή. Ἡ τεχνοτροπία τῆς πλακός τοῦ Τολέδου δεικνύει σαφῶς ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κατέλθῃ μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος. Ὅτι καὶ ἡ πλάξ τοῦ Τολέδου καὶ τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς θραῦσμα, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει, ὡς εἶδομεν, πραγματικὰς πρὸς ἐκείνην ὁμοιότητας, ἀνήκουν εἰς τὸν 12ον αἰῶνα δύναται νὰ μᾶς πείσῃ ἡ συγκριτικὴ ἐξέτασις τῶν ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ὀλίγων μορφῶν πρὸς ἄλλα βυζαντινὰ ἔργα ἀνήκοντα μετ' ἀσφαλείας εἰς τὸν αἰῶνα ἐκεῖνον.

²⁴) Diehl, ἐνθ' ἀν. II, 671. Dalton, ἐνθ' ἀν., 240. D. Talbot Rice, Byzantine Art, Oxford, 1935, 160.

²⁵) G. Millet, L' art byzantin ἐν A. Michel, Histoire de l' art, I. 1, 271. Ἐπίσης G. Millet, La Collection chrétienne et byzantine des Hautes Études, Paris, 1903, σ. 25, ἀριθ. B, 344.

²⁶) Millet, Recherches, 21 κ.ἐξ.

²⁷) Bréhier, ἐνθ' ἀν., σ. 140, εἰκ, 60.

Ὁ Μωϋσῆς τῆς Μεταμορφώσεως ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου στεατίτου καὶ ὡς πρὸς τὴν ὅλην παράστασιν καὶ ὡς πρὸς τὰς ἐπιμήκεις ἀναλογίας τοῦ σώματος παρουσιάζει πλήρη σχεδὸν ἑμοιότητα πρὸς τὴν μικρογραφίαν τοῦ κώδ. Egerton 1139 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, γνωστοῦ ὡς Ψαλτηρίου τῆς Μελισένδης καὶ ἀνήκοντος εἰς τὰ μέσα περίπου τοῦ 12ου αἰῶνος²⁸. Ἀνάλογος ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ ἀπεικόνισις του εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Capella Palatina τοῦ Παλέσμου, τῆς ὁποίας ἡ διακόσμησις ἐγένετο ὑπὸ Ἑλλήνων τεχνιτῶν κατὰ τὸ 1140²⁹. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς τρεῖς διασωθείσας μορφὰς ἀπὸ τὴν Ἔγερσιν τοῦ Λαζάρου, ταύτας εὐρίσκομεν πανομοιοτύπους σχεδὸν εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ κώδ. Harley 1810 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ἀνήκοντος εἰς τὸν 12ον αἰῶνα³⁰. Δυνάμεθα ἐπίσης νὰ τὰς διακρίνωμεν καὶ εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος κώδ. Egerton 1139, ἃν καὶ ἐκεῖ ὁ ζωγράφος ἔχει προσθέσει καὶ τρίτον μαθητὴν, τὸν Πέτρον, ὁπισθεν τοῦ Ἰησοῦ³¹. Πόσον τέλος τὸ σχῆμα αὐτὸ μὲ τοὺς δύο Ἀποστόλους ὁπισθεν τοῦ Ἰησοῦ διαλεγόμενους πρὸς ἀλλήλους εἶναι σύνηθες κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα δεικνύει ἡ μικρογραφία τοῦ εἰς αὐτὸν ἀνήκοντος χρονολογικῶς κώδ. VI. 23 τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης εἰς τὴν Φλωρεντίαν³². Τὸ περίεργον μάλιστα εἶναι ὅτι ἐκεῖ τὸ σχῆμα τοῦτο δὲν χρησιμοποιεῖται εἰς αὐτὴν τὴν σκηνὴν τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου, ἀλλὰ εἰς τὴν προηγηθεῖσαν συνάντησιν τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὴν Μάρθαν (Ἰωάν. 11.20 κ.ἐξ.).

Αἱ ἀνωτέρω γενόμεναι συγκρίσεις πείθουν, νομίζω, ὅτι τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς θραῦσμα τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀνήκει εἰς τὸν 12ον αἰῶνα, γενόμενον κατὰ τὰ μέσα περίπου αὐτοῦ.

Τὰ δύο μικροσκοπικὰ ἐκ στεατίτου ἀνάγλυφα τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, τ' ἀποτελέσαντα τὸ θέμα τῆς παρούσης μικρᾶς μελέτης, εἶναι ἐκ τῶν ὀλιγίστων κινητῶν ἔργων τέχνης, τῶν ἀνευρεθέντων εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἀνηκόντων εἰς τὴν τελευταίαν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας περίοδον, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ νῆσος ἦτο ἐλευθέρα καὶ ἀπετέλει τμῆμα τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Αἱ πληροφορίες μας περὶ τῆς τέχνης εἰς τὴν

²⁸) Dalton, ἐνθ' ἄν., σ. 656, εἰκ. 416. Διὰ τὸ χειρόγραφον καὶ τὴν Μελισένδην βλ. αὐτόθι, 471 κ.ἐξ.

²⁹) Dalton, ἐνθ' ἄν., σ. 647, εἰκ. 410 (κάτω σειρά, εἰς τὸ μέσον). Εἰκὼν εὐκρινεστέρα ἐν E. Cadman Colwell - H. Willoughby, *The four Gospels of Karahissar*, Chicago, 1936, II, πίν. LXXXI.

³⁰) Millet, *Recherches*, σ. 253, εἰκ. 233.

³¹) Millet, ἐνθ' ἄν., σ. 238, εἰκ. 211.

³²) Millet, ἐνθ' ἄν., εἰκ. 225, ἔναντι σ. 244 (ἡ δευτέρα σκηνὴ ἐξ ἀριστερῶν).

Εἰκ. 1. — Ἅγιος Θεόδωρος (στρατηλάτης).
(Μέγεθος πραγματικόν)

Εἰκ. 2.—Τμήμα τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἑγέρσεως τοῦ Λαζάρου.
(Μέγεθος πραγματικόν)

Σ τ ε α τ ῖ τ α ι Μ ο υ σ ε ῖ ο υ Ἡ ρ α κ λ ε ῖ ο υ

Κρήτην κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν εἶναι τόσον ὀλίγαι, ὥστε νὰ μὴ δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ἂν τὰ δύο μικρὰ αὐτὰ ἀνάγλυφα κατεσκευάσθησαν εἰς τὴν νῆσον ἢ ἦλθον ἀπὸ ἄλλο κέντρον τέχνης. Ἡ σχέσις τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου πρὸς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου Β' καὶ ἡ κομψότης τῶν ὀλίγων μορφῶν τοῦ θραύσματος τοῦ Δωδεκαόρτου, κομψότης τῶν ἔργων τῆς Κων/πόλεως κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν, εἶναι ἴσως ἐνδείξεις ὅτι τὰ μικρὰ αὐτὰ ἀνάγλυφα προέρχονται ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσαν. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀπλῆ ὑπόθεσις μὴ δυναμένη μὲ τὰς σημερινὰς γνώσεις μας περὶ τῆς τέχνης εἰς τὴν Κρήτην ν' ἀποδειχθῇ.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ